

Насбекова С.К.

**КЫРГЫЗДАРДЫН АДАТ УКУГУНУН ЧЕНЕМДЕРИ БОЮНЧА
ҮЙ-БҮЛӨЛҮК НИКЕ МАМИЛЕЛЕРИН ЖӨНГӨ САЛУУ**

Насбекова С.К.

**РЕГУЛИРОВАНИЕ БРАЧНО-СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ
ПО НОРМАМ ОБЫЧНОГО ПРАВА КЫРГЫЗОВ**

S.K. Nasbekova

**REGULATION OF MARRIAGE RELATIONS ACCORDING TO THE
NORMS OF CUSTOMARY LAW OF THE KYRGYZ**

УДК: 340.1/41.392.3 (575.2)

Үй-бүлөлүк нике мамилелерин жөнгө салуу көйгөйлөрүнүн социалдык-укуктук маанилүүлүгү алгач коомдук жашоодогу үй-бүлө институтунун ролу менен шартталган. Үй-бүлө баштапкы социалдык уячасы жана коомчулуктун жанданып улануу булагы болуп эсептелет. Үй-бүлөнү никеден, туугандыктан, бала асырап алуу же балдарды тарбияга алуунун дагы башка түрлөрүнөн улам келип чыккан мүлктүк жана жеке мүлктүк эмес укуктар жана милдеттер менен байланышкан чогуу жашаган жактардын уюму катары кароо керек. Кыргыздарда үй-бүлө социалдык институтунун өзгөчөлүгү жана андан пайда болгон нике, туугандык, ата болуу, эне болуу, балдарды коргоо жана ага камкордук кылуу институттарынын спецификасы көчмөңчүлүк жана көп кылымдан бери тарыхый калыптанган каада-салттар жана адаттар менен шартталган. Бул макалада адат ченемдери боюнча кыргыздардын үй-бүлөлүк мамилелеринин калыптануусунун жана өнүгүүсүнүн тарыхый тенденциясы изилденет, кыргыздардын адат укугунун ченемдерине ылайык нике институту каралат, никеге туруу тартиби жана никелешүүнүн ар түрдүү формалары талданат, ошондой эле никени токтотуу жана жараксыз деп табуу маселелери өздөштүрүлөт, кыргыз үй-бүлөсүнүн салттуу патриархалдык-тектик мамилелери талданат.

Негизги сөздөр: үй-бүлө, нике, калым, үй-бүлөлүк нике мамилелери, укук, ченемдер, үй-бүлө институту, мүлк.

Социально-правовая значимость проблемы регулирования брачно-семейных отношений обусловлена, прежде всего, ролью института семьи в жизни общества. Семья является первичной социальной ячейкой и источником воспроизводства социума. Семейей следует рассматривать объединение, как правило, совместно проживающих лиц, связанных взаимными правами и обязанностями, возникающими из брака, родства, усыновления или иной формы устройства детей на воспитание в семью. Особенности социального института семьи у кыргызов и вытекающих из него институтов брака, родства, материнства и отцовства, социальной защиты детей и опеки обусловлены спецификой кочевого хозяйства и исторически сложившимися, многовековыми традициями и обычаями. В данной статье исследуются исторические тенденции формирования и развития брачно-семейных отношений кыргызов по нормам адата, рассматривается институт брака согласно нормам обычного права кыргызов, анализируются различные формы заключения и порядок заключения брака, а также вопросы прекращения и недействительности брака, анализируются традиционные патриархально-родовые отношения кыргызской семьи.

Ключевые слова: семья, обычай, брак, калым, брачно-семейные отношения, право, семейный институт, имущество.

The social and legal significance of the problem of regulation of marriage and family relations is due primarily to the role of the institution of the family in society. The family is the primary social unit and the source of reproduction of the society. The family should be considered a Union, as a rule, of cohabiting persons bound by mutual rights and obligations arising from marriage, kinship, adoption or other form of placement of children in the family. Features of the social institution of the family of the Kyrgyz and the resulting institutions of marriage, kinship, motherhood and fatherhood, social protection of children and care due to the specifics of the nomadic economy and historically established, centuries-old traditions and customs. This article examines historical trends in the formation and development of marital and family relations of the Kyrgyz people according to the norms of ADAT, discusses the institution of marriage under customary law of the Kyrgyz, examines the different forms of detention and the order of marriage, as well as issues of termination and invalidity of marriage, the author analyzes the traditional Patriarchal-patrimonial relations of the Kyrgyz family.

Key words: family, custom, marriage, kalym, marriage and family relations, law, family Institute, property.

Кыргыздарда үй-бүлө патриархалдык феодалдык мамилелерге тыгыз көз каранды абалда болгон. Жеке (кичи) үй-бүлө басымдуулук жасаган үй-бүлө формасына кирген. Бирок, ал дагы эле патриархалдык үй-бүлөнүн көптөгөн мүнөздөрүн өзүнө камтыган жана үй-бүлөнүн жападан жалгыз формасы болгон эмес. XIX кылымда кыргыздарда кичи үй-бүлөгө жана сырттан караганда, патриархалдык үй-бүлөлүк коомдун көптөгөн белгилерин камтыган кыйроо процесси эчак башталган, бөлүнбөгөн чоң үй-бүлөлөрдүн көп сандаганы формасы өкүм сүргөн.

Алар жалпы үй-чарбасы менен жашаган, үч же андан көп муундун туугандарын камтыган; мындай үй-бүлөлөрдүн курамы ондогон адамдарды камтыган. Мал жалпы үй-бүлөнүн баалуулугу болуп эсептелип, тамак-аш сыяктуу азыктардын камы да жалпы болгон. Чоң үй-бүлөнүн бул формасынын сакталып калышы мүлктүк теңсиздиктин өсүшүнө байланыштуу болгон. Үй-бүлөлүк менчиктин өнүгүшү, аны топтоо чоң чарбаны эмгек күчү менен толтурууну талап кылган. Эмгек күчүн жалдоо нак чарбанын басым жасап турган учурунда, албетте, кандайдыр бир таркоого ээ болгон эмес.

Үй-бүлөлүк нике мамилелери, кыргыздарда адат жана шариат менен жөнгө салынган. Никени куруунун ар түрдүү формалары болгон. Кыргыз үй-

бүлөсүнүн негизи патриархалдык тектик мамилелерге таянган. Үй-бүлөлүк нике мамилелерине тийиштүү ченемдер, негизинен бийлердин жүрүш туруш жыйнагы түрүндөгү эрежелери - элдик соттордун чукул чакырылышында иштелип чыгып, кабыл алынчу [1].

Нике куруудан мурун куда түшүшкөн. Жарык дүйнөгө келген ымыркай балдар, кээ бир учурда төрөлө элек балдар мындай сүйлөшүүлөрдүн объектиси болуп калган адат сакталып келген. Бул адат камсызданган үй-бүлөлөргө көбүрөөк мүнөздүү болгон. Жесир калган аялды күйөсүнүн инисине алып берген жана тескерисинче бойдок эрге каза болгон аялынын сиңдиси алып берген никенин кенири тараган формасы бар болгон. Кедейлердин арасында эч кандай бир калымсыз кыздар же туугандары менен алмашуу деп аталган никенин формасы да болгон. Кээ бир учурда (чанда десек болот) кыздарды ала качуу өкүм сүргөн. Көп учурда ала качуу кыздын макулдугу менен болгон. Ала качуу калым төлөөдөн бошоткон эмес. Нике жаш баланын жана кыздын ата-энелеринин ортосундагы бүтүм катары мүнөздөлгөн. Анын негизинде кызга калым төлөө жаткан. Нике курууга адатта жаштардын коолоолору эске алынган эмес. Никени куруунун негизги шарты болгон калымды төлөө карапайым калк үчүн оор иш болгон. Мындай абал үчүн кедейлер үй-бүлө күтө алган эмес. Кедей үй-бүлөлөрдө калымды төлөө бүт бардыгынын (үй-бүлөлүк тектүү топтун) иши болгон. Калымдын өлчөмү ар кандай болгон, алар жаш жубайлардын үй-бүлөлөрүнүн камсыздыгына (материалдык абалына) байланыштуу болгон. Г.Загряжский “нике куруп жаткан аялынын туугандарына калым төлөөгө милдеттүү” деп белгилеген [2, с. 30]. Ф. Энгельс “үйлөнүү үлпөтүнө чейин күйө бала болочок жубайынын туугандарына (б.а. кыздын атасынын жана анын туугандарына эмес, энесинин туугандарына) белек тартуулаган; бул белектер кызды сатып алгандыгы үчүн төлөм катары саналган” деп баамдаган [3, с. 20]. Калым толугу менен нике кыйганга чейин төлөнгөн. Бул тууралуу 1893-жылы кабыл алынган Токмок чукул чакырылышынын №26,27 эрежесинде белгиленген [4, с. 441]. Калымды кандайдыр бир денгээлде сеп берүү менен көңүл жууткан, жаштар үчүн ага бай үй-бүлөлөр боз үйдү да кошушкан; адатта септи кийим-кече, үй тиричилигине керектүү жасалгалар, эмеректер ж.б. буюмдар түзгөн. Калым төлөө нике куруунун милдеттүү шарты болгону менен кээ бир учурда аны төлөбөөгө жол берилген. Маселен, адат укугу боюнча никенин “кайчы-куда” формасында жакын туугандардын эки баласынын жана эки кызынын кайчылаш никелешүүсүндө калым төлөнгөн эмес [5]. Мындай адат түркмөндөрдө да кездешкен [6, с. 194]. Калым ажырашып кеткен жубайлар кайра жарашкан учурда да төлөнгөн эмес. «Калым болбосо дагы, каада болсун» деген макалга ылайык кыргыздар үчүн калымды төлөө фактысынан, каада салтты жана адатты кармануу маанилүүрөөк болгон.

Күйөө тарап жубайды тандоодо алардын материалдык абалын гана эмес, социалдык абалына (тегине) да көңүл бурган. Мындай көз караш “катын албай,

кайын ал” деген кыргыздын макалында таасын айтылган [7, с. 19,21]: “Тең теңи менен, тезек кабы менен” дегендей кыргыздар никени мүлктүк абалы бирдей болгондор менен курган. Кез-кезде колуктуу болгондугу үчүн күйө бала кайынатасынын чарбасында бир нече жыл эмгектенген. Эрте нике куруу жөнөкөй эле көрүнүш болгон. 13-15 жаштагы кыздарды турмушка берген. Ата-эненин бийлиги жаш балдарды улуу кыздарга үйлөнтүүгө да алып келген. Ал эми 9-10 жаштагы кыздар картаң карыялардын аялдары болгон уруулар да аз эмес болгон.

Кыргыздарда экзогамия сакталып келген, бирок ал муундук мүнөздө болгон: мурда адат боюнча эр тараптын жети атасынын туугандарынын ичинен колуктуу алганга уруксат эмес болгон, бирок бул чектөө кээ бир жерлерде жокко учурап кеткен. Кыргыз үй-бүлөсүндө эр тарабы боюнча (жолдошунун) теги чыныгы мааниге ээ болгон. Бирок энелик укукка байланышы бар кээ бир байыркы үй-бүлөлүк мамилелердин издери да сакталып келген. Кыргыздарда бөлөлөрдүн никелери таркаган. Н.П. Дыренкованын адабиятында кыргыздарда бир тараптуу карын бөлө никелери таркагандыгы белгиленген. Чындыгында, энеси тараптын туугандарынын никелешүүсү, анын ичинде кыздарынын балдарынын, жада калса энесинин эже-сиңдиси менен никелешүүсү өзгөчө артыкчылыкта болгон [8, с. 136].

Диний ишеним да никелешүүнүн бирден бир шарты болгон. Кыргыз коомунда адат укугунун ченемдери боюнча башка дин туткандар менен нике куруу мыйзамсыз чогуу жашоо катары каралып, мындай нике башынан эле жараксыз деп эсептелген. Загряжский “Кыргыз бир динди тутпаганга үйлөнө албайт. Кыргыз кызы да турмушка бир динди тутпаганга турмушка чыга албайт” деп белгилеген [2, с. 30].

Кыргызстан Орус империясынын курамына киргенден кийин бул ченем диспозициялык мүнөзгө ээ боло баштаган, кыргыз жигиттери башка диндеги аялга үйлөнө алган, анткени, “күйөөсүнүн таасири анын динине тартканга жол берет” деп эсептелген. Ал эми аялдарга дагы эле башка диндин өкүлүнө турмушка чыкканга тыю салынган [9, с. 78]. Кара кыргыздар сарттарга, татарларга жана кайсак-кыргыздарга үйлөнүшкөн [10, с. 211]. “Бирок орустар менен никелешүүгө катуу тыюу салынган” [11, с. 30]. Октябрь революциясына чейин кыргыздар тек гана өз улутундагылар менен нике курушкан же исламды туткан элдер менен никелешкен. Совет учурунда абал өзгөргөн: “эми адамдар колхоздо улуту же диний белгилери менен эмес, жүрүш-турушу боюнча, эмгекке болгон аркети не карата баалана баштаган” деп А.Джумагулов өз изилдөөсүндө белгилеген [12, с. 72]. Колхоздордо аралаш үй-бүлөлөрдүн пайда болушу – улуттук чектөөлөрдүн жана диний ырым-жырымдардын жоюлушун күбөлөгөн, прогрессивдүү көрүнүш экендиги күмөнсүз” экендигин Абрамзон С.М. “Киргизская семья в эпоху социализма” деген эмгегинде белгилеген [13, с. 135]. Комунисттик партиянын жетекчилиги астында биздин өлкөбүздө жүргүзүлгөн коомдук мамиле

лелердин революциялык кайра куруулардын натыйжасында турмуш-тиричилик чөйрөсүн да, мурдагы патриархалдык үй-бүлө мамилелери да куроого дуушар болгон. Коомдук-пайдалуу эмгекке кыргыз аялынын кенири тартылуусу менен коштолгон колхоздук курулуштун жана өнөр-жайдын өнүгүшү, алар үчүн экономикалык көз карандысыздыкты алып келген. Ал болсо, үй-бүлөдөгү тең тукуктуулукту камсыздаган. Ал өз кезегинде, үй-бүлөлүк мамилелерде терең өзгөрүүлөрдү киргизген, советтик кыргыз үй-бүлөнү – (үй-бүлөнүн жаңы тибинин) жартууга алып келген ири фактор катары эсептелген.

Нике үй-бүлөлүк мамилелердин жаңы тибинин негизги маңызы болуп жаш адамдардын өз каалоосу, алардын өз ара демилгеси жана сүйүүсү менен нике куруусу, ата-энелеринин каршы эместиги эсептелген. Мыйзам аркылуу аял үчүн кемсинтүү болгон калым төлөөгө тыюу салуу буга түрткү болгон. Бирок, азыкы күнгө чейин ке бир жерлерде калым төлөө дагы деле сакталып келүүдө, бирок ал көмүскө формасында гана. Никелер советтик мыйзамдар менен бекитилген тартипте ЖААКта каттоо жолу менен таризделген, бирок салт боюнча көптөгөн үй-бүлөлөрдө мусулманчылык жолу менен да катталгандар бар.

Демек, жалпы жонунан азыркы үй-бүлө жаш балдардын ата-энелеринин ортосундагы келишим катары мүнөздөлгөн белгиден арылды. Ата-энелеринин таңулоосу менен түзүлгөн никелешүүнүн саны күн сайын азайып келүүдө. Эгерде кыздын ата-энелери нике курууга уруксатын бербей, болочок жаш жубайлар алдын ала сүйлөшүп алып, кызды тымызын ала качып кетет. Нике куруу максатында мындай жол менен ала качуу көп кездешкен кызды урдоо учуруна эч кандай бир тиешеси жок. Бул советтик коомдогу көрүнүшө чечкиндүү туруштук берилүүдө.

Балдардын болочоктогу никелешүүсү жөнүндөгү ата-энелердин сүйлөөлөрү жоголуп барат. Маскара (уят) катары саналаган левират адаты да жоюлду. Мурда, экзогамиялык никелик тыюу салуулар бекем сакталаган кезде, аялды алыстан алып келишкен. Азыр көптөгөн жаштар өзү турган аймактын чегинде жубайлыкка жарларды алууда, анткени отурукташкан жашоо шартында, көп учурда бир аймакта же колхоздо ар түрдүү тектеги топтор жайгашкан жана салттык тыюу салууларды бузбастан эле жакын кошуналары менен никелешүү мүмкүн болду.

Бул шексиз түрдө никелердин чыңдалышына жол ачат, анткени жаш жубайлар, бири-бирин жаш

кезинен эле жакшы билишет, чогу мектепте окушкан, өндүрүштө чогу эмгектенген.

Мурда кеңири таркаган эрте нике куруу менен күрөшүүдө да олуттуу ийгиликтер болду дегенибиз менен жашы жете элек кыздар менен нике куруу дагы деле кездешүүдө.

Адабияттар:

1. Борушашов Б.И. Государственно-правовое регулирование общественных отношений кыргызов в составе Российского государства (1855-1917 гг.). Юридика илимдерини доктору окумуштуу даражасын изд. алуу, диссертация. - Б., 2009.
2. Загряжский Г. Юридический обычай киргиз [Текст] / Г. Загряжский // Материалы для статистики Туркестанского края, 1876. IV-чыгар. - 27-34-бб.
3. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства [Текст] / Ф. Энгельс. - М.: Политиздат, 1948. - 138-б.
4. Борушашов Б.И. Хрестоматия по истории государства и права Кыргызстана: Учебное пособие [Текст] / - Том 1. - Бишкек, 2008. - 657-б.
5. Тегизбекова Ж.Ч. Регулирование брачно-семейных отношений кыргызов по обычному праву. Юридика илимдеринин доктору окум., даражасын изд. алуу, диссертациясынын авторефераты. - Б., 2013.
6. Васильева Г.П. Туркмены-нохурли [Текст] / Г.П. Васильева. // Среднеазиатский этнографический сборник, I, ТИЭ. - Т. XXI. - М., 1954. - 194-197-бб.
7. Джумагулов А. Полевые записи [Текст] / А. Джумагулов. - Ф, 1957. - №1. - 31-б.
8. Дыренкова Н.П. Умай в культуре турецких племен. // Культура и письменность Востока. - Баку: Издание ВЦК НТА, 1928. II-китеп. - 134-139-бб.
9. Нурбеков К. История государства и права Киргизской ССР [Текст] / К. Нурбеков. - Бишкек, 1999. - 129-б.
10. Румянцев П.П. Русские старожильческие селения Лепсинского, Копальского, Верненского, Пишпекского и Пржевальского уездов. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области. [Текст] / П.П. Румянцев. - Пг., 1915. - Т. VI. 1-бөлүк. - 997-б.
11. Бейшембиев Э. Ж., Введение в историю кыргызской государственности: Курс лекций для вузов [Текст] / Э. Ж. Бейшембиев, Д.Д. Джунушалиев, В. П. Мокрынин, В.М. Плоских. - Бишкек: Илим, 1994. - 158-б.
12. Джумагулов А. Семья и брак у кыргызов Чуйской долины [Текст] / А. Джумагулов. - АН Кырг ССР. Ин-т истории. - Фрунзе, 1960. - 96-б.
13. Абрамзон С.М. Киргизская семья в эпоху социализма [Текст] / С.М. Абрамзон. // Советская этнография, 1957. - №5. - 135-145-бб.

Рецензент: к.ю.н., доцент Чикеева З.Ч.